

De Romeinse villa op de Sint Jansberg in Mook-Plasmolen

(tekst Kees Peterse, met kleine aanpassingen overgenomen uit: A. Koster, Kees Peterse & Louis Swinkels, *Romeins Nijmegen boven het maaiveld. Reconstructies van verdwenen architectuur*, Nijmegen 2002, p. 41-47)

In de gemeente Mook en Middelaar liggen op een vermoedelijk kunstmatig aangelegd terras op de westflank van de Sint Jansberg de resten van een Romeinse villa, die wettelijk beschermd zijn als archeologisch monument. De Sint Jansberg is een hoge, markante plaats in het landschap en deel van dezelfde, in de ijstijd opgestuwde heuvelrug waarop ook de Romeinse legerkampen in Nijmegen zijn aangelegd. Het terras van de villa is min of meer rechthoekig van vorm en ca. 30 x 100 m groot.

Ligging van de villa van Plasmolen op de Sint Jansberg, gemeente Mook en Middelaar

In de volksmond heette het terrein vroeger de 'Kloosterberg', omdat men dacht dat de nog aanwezige muurresten toebehoorden aan een klooster van de Tempeliers. Mensen uit de buurt hebben er veel tufsteen en baksteen vandaan gehaald voor de bouw van hun huizen. Vanwege de aard van het bouwpuin begon men in de 19de eeuw te vermoeden dat hier een Romeins gebouw had gestaan. De eerste opgraving werd in 1931 uitgevoerd door W.C. Braat, conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. De vele grote bomen met wijdvertakte wortels maakten grote delen van het terrein voor het onderzoek totaal ontoegankelijk. Door negentien sleuven te graven van gemiddeld slechts 2 meter breed werden desondanks sporen gevonden van muren en ondervloeren van de vloerverwarming (*hypocaustum*), voldoende om de plattegrond van de Romeinse villa in grote lijnen vast te stellen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft op het terras, boven op de resten van de villa, een Duitse stelling gelegen die na de oorlog geheel is afgebroken. Hierin zouden zelfs Romeinse bouwmaterialen verwerkt zijn geweest.

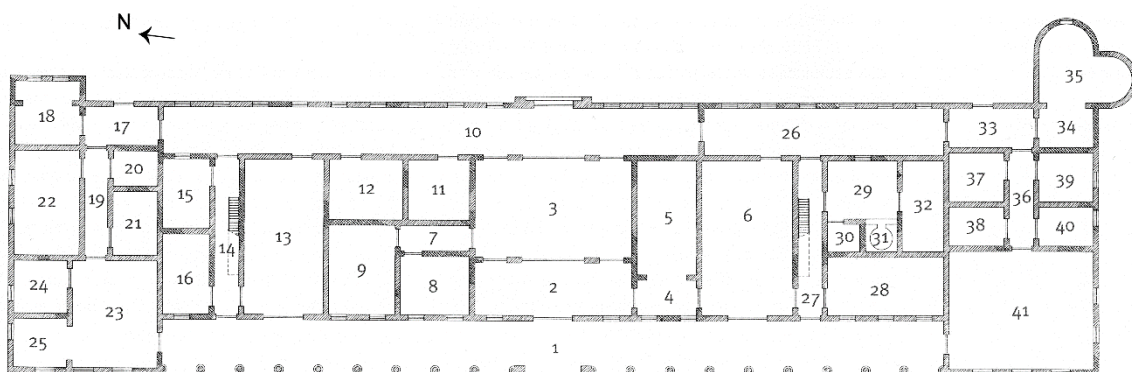
In opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek is in 1999 een kort archeologisch onderzoek uitgevoerd met het doel de kwaliteit, conservering en exacte plaats van de grondsporen vast te stellen. Daarna zijn maatregelen genomen ter consolidering van dit archeologische monument, die dringend gewenst waren omdat het terrein ernstig werd aangetast door schatgravers en door de wortelwerking van bomen. Bij dit nieuwe onderzoek zijn aan de achterkant van de villa de resten aangetroffen van een muur, die als keermuur tegen het afschuiven van grond van de heuvel moet hebben gediend.

De villa van Mook-Plasmolen is met afmetingen van 20,80 x 83,20 m het grootste villagebouw in ons land. De voor een villa gebruikelijke voorzieningen zijn ook hier aangetroffen: een vleugel met badvertrekken, een kelder, muurschilderingen en ramen met vensterglas. De fraaie ligging hoog op de helling is nogal ongunstig voor agrarische en andere bedrijfsmatige activiteiten in de directe omgeving van het gebouw. Waarschijnlijk was deze villa dan ook het centrum van een uitgestrekt landgoed of diende het vooral als luxueus buitenverblijf van de eigenaar.

Vermoedelijk is de bouw van de villa niet voor ca. 125 na Chr. gestart. Na de Frankische invallen in de 3de eeuw, die de bestaande sociaal-economische structuur en het Romeinse bestuur totaal verstoorden, stortte het landbouwsysteem ineen en verdwenen de meeste *villae* in onze streken. De villa van Mook-Plasmolen is, evenals de meeste andere in Romeins Nederland, in de loop van de 3de eeuw verlaten.

Van grondsporen naar plattegrond

Bij de opgravingen zijn voornamelijk uitbraaksleuven aangetroffen. Tevens zijn talrijke bouwfragmenten bewaard gebleven, waaronder een deel van het verwarmingssysteem (*hypocaustum*). Doordat er ten tijde van de opgravingen op het terrein grote bomen stonden, heeft men de villa nooit helemaal kunnen blootleggen. Vandaar dat de eerste fase van het

Gereconstrueerde plattegrond van de villa van Mook-Plasmolen. De veronderstelde functie van de vertrekken is als volgt:

- 1 Zuilengang (*porticus*)
- 2 Monumentale voorruimte
- 3 Representatieve ontvangstruimte
- 4-6 Suite van representatieve verblijfsruimtes
- 7-9 Administratieve ruimtes
- 10 Gang met vloerverwarming
- 11-16 Onverwarmde, niet-representatieve verblijfsruimtes
- 17-25 Deels verwarmde bedrijfsruimtes
- 26 Gang met vloerverwarming
- 27-32 Privé en dienstvertrekken (29 = keuken)
- 33-41 Verwarmde privé vertrekken (34-35 = badruimte)

reconstructieproces gericht is geweest op het vaststellen van de plattegrond. Bij het onderzoek is gezocht naar het patroon dat alle grondsporen op logische wijze met elkaar verbindt. Het resultaat, de gereconstrueerde plattegrond, toont een villa met een langgerekt middendeel dat aan weerszijden wordt beëindigd met een korte dwarsvleugel. Het middendeel had een indeling in drie stroken, waarvan de voorste, een zuilengalerij of *porticus* (1), gericht was naar de Maasvallei. Daarachter lag een serie van vertrekken met precies in het midden van de villa de hoofdruimte (2-3) van het complex. Aan de achterzijde bevond zich een lange gang (10 en 26), die onder meer de zuidelijke dwarsvleugel met de noordelijke verbond. Beide dwarsvleugels hadden aan de zijde van de *porticus* (1) een groot vertrek (23 en 41), dat naar alle waarschijnlijkheid ook rechtstreeks vanuit de zuilengang toegankelijk was. De halfronde gebouwdelen van de zuidelijke dwarsvleugel kunnen we als badvertrekken identificeren (34-35).

Bij de nadere functionele analyse van de villa is niet alleen rekening gehouden met de structuur van de uitbraaksleuven, maar ook met de distributie van het verwarmingssysteem. Dit onderdeel van de studie heeft belangrijke gegevens opgeleverd voor de ruimtelijke reconstructie. Het Romeinse verwarmingssysteem werkte met behulp van warme lucht. In de nabijheid van een vertrek dat verwarmd moest worden, werd een stookplaats ingericht. De lucht die daar werd verhit, leidde men naar een holle ruimte onder de vloer van het betreffende vertrek. Die holle ruimte werd verkregen door op een ondervloer circa 60 cm hoge bakstenen pijlertjes te metselen, waarop vervolgens de eigenlijke vloer werd aangebracht. Vanuit de holle ruimte onder de vloer steeg de hete lucht op in de eveneens holle wanden van het vertrek, om daarna de villa – waarschijnlijk via ventilatiepannen op het dak – te verlaten. In de villa op de Sint Jansberg zijn vooral sporen van de ondervloeren aangetroffen, waarop soms nog de bakstenen pijlertjes stonden.

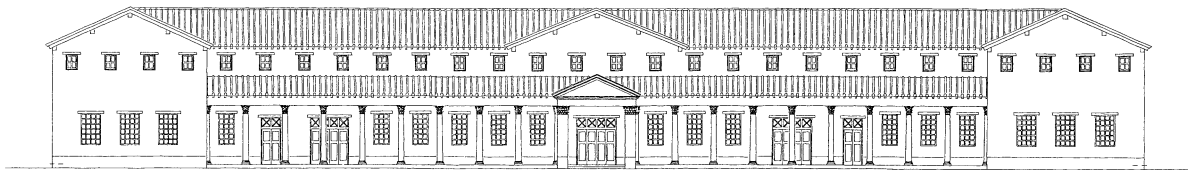
In de wijze waarop het verwarmingssysteem is verspreid over de vertrekken van de villa tekent zich een duidelijk patroon af. Van het middendeel van de villa was alleen de gang (10 en 26) aan de achterzijde verwarmd. In de dwarsvleugels lijkt daarentegen het merendeel van de vertrekken op het verwarmingssysteem aangesloten te zijn geweest. Dat geldt in elk geval voor het grote vertrek 41, ruimte 40 en de badruimte 34-35, alsmede voor de vertrekken 17 en 18 aan de achterzijde van de noordelijke dwarsvleugel en voor de ruimtes 22 en 24.

Dat het bad was verwarmd, helpt ons in de functionele reconstructie niet veel verder, maar dat van de overige ruimtes slechts een deel op het verwarmingssysteem was aangesloten, is wel van betekenis. Hieruit kan men afleiden dat sommige ruimtes voor permanent gebruik – ook in de winter - bedoeld waren en andere kennelijk niet. Het deel van de villa, waarvan op deze basis wordt verondersteld dat het permanent werd gebruikt, bestond uit beide dwarsvleugels en de gang aan de achterzijde die de vleugels met elkaar verbond. Aangezien men de badvertrekken verwacht in de nabijheid van de leefruimtes van de familie, zal de zuidelijke dwarsvleugel het privé-domein in engere zin zijn geweest. De noordelijke dwarsvleugel kan dan het administratieve bedrijfsdeel van de villa zijn geweest, van waaruit de economische belangen van de eigenaar werden behartigd. Het middendeel van de villa, waarin zich de grootste vertrekken bevonden, zal vooral voor representatieve doeleinden bestemd zijn geweest. Hier vonden in de ruimtes 2-3 ontvangsten plaats, terwijl de ruimtes 4-6 in de nabijheid van de keuken (29) waarschijnlijk bedoeld waren voor representatieve diners en andere samenkomsten. De verwarmde gang aan de achterzijde maakte het mogelijk om in de winter op comfortabele wijze van de privé-vertrekken over te steken naar de bedrijfsvleugel aan de andere kant. Het feit dat de gang verwarmd was, betekent dat deze – anders dan de zuilengang (1) aan de voorzijde – goeddeels gesloten moet zijn geweest.

Van plattegrond naar 3D

In het middendeel van de villa tekent zich een opbouw in drie beuken af. De *porticus* (1) was even diep en daarom waarschijnlijk ook even hoog als de gang (10 en 26) aan de achterzijde. Wanneer we

in de reconstructie geen zkgoten willen opnemen, moeten beide een lessenaardak hebben gehad. Om te voorkomen dat er een vreemde platte doorsnede ontstaat, moeten we voor het centrale deel met de representatieve vertrekken een tweede bouwlaag veronderstellen. Als dakvorm komt vanuit de symmetrische doorsnede alleen een zadeldak in aanmerking. Het ligt voor de hand dat de vleugels niet alleen in de plattegrond maar ook in de massa dwars op het middendeel hebben gestaan. De vleugels moeten even hoog zijn geweest als het middendeel en ze moeten eveneens een zadeldak hebben gehad. Een oplossing met maar één bouwlaag voor de vleugels ligt niet voor de hand. In dat geval zou hier voor een lessenaardak moeten worden gekozen, want met een zadeldak zou tegen de kopgevels van het middendeel een zkgoot zijn ontstaan. Maar een lessenaardak op de vleugels zou in verhouding tot de overige dakvlakken veel te plat en veel te lang (11.88 m) zijn geweest en is voor de reconstructie daarom verworpen.

Gereconstrueerde voorgevel van de villa van Mook-Plasmolen

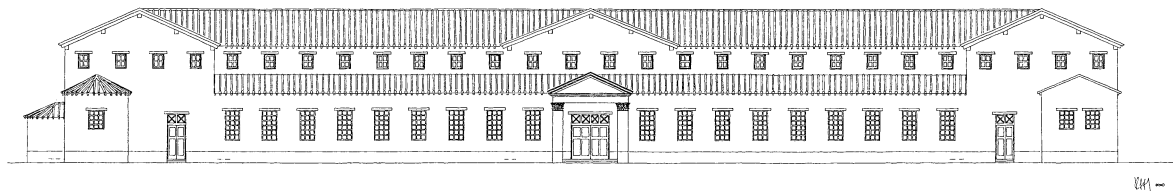
Maquette van de villa van Mook-Plasmolen (schaal 1:200), voorzijde. Collectie Museum Het Valkhof, Nijmegen

Bij de nadere uitwerking van de gebouwmassa is gebruik gemaakt van het maatvoeringssysteem dat in de plattegrond van de villa is geconstateerd. De totale lengte van de villa bedroeg 280 Romeinse voet van 29,71 cm (theoretisch 83,20 m), terwijl voor de breedte in eerste instantie is uitgegaan van 70 voet (theoretisch 20,80 m). Deze hoofdvorm berust op de proportie 1 : 4. De hoofdvorm is ingedeeld in een middendeel van 200 x 70 voet en twee dwarsvleugels van 40 x 70 voet. De centrale hoofdruimte (2-3) kreeg een breedte van 40 voet, waardoor er voor de strook van vertrekken aan weerszijden van het centrum 80 voet overbleef. De totale lengte van de villa werd zo verdeeld in eenheden van alternerend 40 en 80 voet. In de andere richting werd de binnenwerkse diepte van het middendeel vastgesteld op 40 voet (precies even breed als het middenschip van de principia op de Hunerberg), waarmee aan weerszijden 15 voet overbleef.

In de maatvoering van de villa speelde een eenheid van 40 voet kennelijk een belangrijke rol. Dit was onder meer de breedte van de dwarsvleugels, die daarmee gelijk waren aan het 1/7 deel van de totale lengte van de villa. In de reconstructie is ook de hoogte van de villa vastgesteld op 40 voet, die

zich daarmee verhoudt tot de totale lengte als eveneens 1 : 7. Deze keuze kan nader worden onderbouwd. Wanneer er op de villa van 40 voet hoogte een zadeldak wordt gemaakt met een gangbare dakhelling van tussen de 15 en 25 graden, komt de dakvoet te liggen op een hoogte van rond de 30 voet. Het dak zou daarmee een kwart van de gebouwhoogte in beslag nemen.

De aldus vastgestelde hoogte kan vanuit een andere bron aannemelijk worden gemaakt. Vitruvius (VI 3,8) zegt dat eetkamers en andere langwerpige vertrekken zo moeten worden ontworpen dat hun lengte gelijk is aan tweemaal de breedte. De hoogte van het vertrek moet vervolgens worden vastgesteld op de helft van de som van breedte en lengte. In de villa op de Sint Jansberg waren ruimtes 6 en 13 de belangrijkste langwerpige vertrekken, die bovendien in hun functie aansluiten bij de vertrekken waar Vitruvius over spreekt. De afmetingen van ruimte 6 bedroegen 23 x 40 voet en die van ruimte 13 waren gelijk aan 20 x 40 voet. Volgens de regels van Vitruvius laat zich hieruit een vertrekhoogte berekenen van respectievelijk 31½ en precies 30 voet. Aangezien de dakvoet in beginsel niet lager kan hebben gelegen dan het plafond in de hoofdruimtes, ondersteunt deze uitkomst de voorgestelde oplossing. Zo ontmoeten de benadering vanuit de massa en die vanuit individuele ruimtes elkaar bij een dakvoetheogte van circa 30 voet, wat een gebouwhoogte van circa 40 voet impliceert.

Gereconstrueerde achtergevel van de villa van Mook-Plasmolen

Maquette van de villa van Mook-Plasmolen (schaal 1:200), achterzijde. Collectie Museum Het Valkhof, Nijmegen

In overeenstemming met de Mediterrane bouwtraditie is de centrale as van de villa benadrukt. Het was namelijk gebruikelijk om hoofdvertrekken niet alleen in de plattegrond, maar juist ook in de gevel te laten spreken. Vandaar dat ruimte 2-3 aan beide zijden een driehoekig gevelveld heeft

gekregen. Dit motief keert aan de voor- en achterzijde terug in het timpaan, dat het centrum van de *porticus* (1) en de gang (10 en 26) benadrukt. Onder het timpaan zijn de zuilen van de *porticus* op dubbele afstand geplaatst (20 in plaats van 10 voet). Zo had men vanuit hoofdruimte 2-3 onbelemmerd zicht op de tuin die zich voor de villa op de helling van de Sint Jansberg moet hebben uitgestrekt. We weten uit schriftelijke bronnen en elders bewaard gebleven huizen en villa's dat deze relatie met de gecultiveerde natuur heel belangrijk werd gevonden.

Suite van Mediterrane verblijfsruimtes

In het middendeel van de villa ligt tussen de monumentale ontvangstruimte (2-3) en de dienstvertrekken met de keuken (29) een bijzondere suite van vertrekken: ruimtes 4, 5 en 6. Ruimte 4 kan zonder bezwaar worden geïnterpreteerd als voorruimte, die toegang gaf tot de verblijfsruimtes 5 en 6. Vanuit ruimte 5 had men geen direct contact met de zuilengang, vanuit ruimte 6 daarentegen wel. Daarmee lijkt ruimte 5 een functie te hebben vervuld, waarvoor een grotere beslotenheid wenselijk was.

De suite is toegepast om te voorzien in een representatieve accommodatie. Deze vindt zijn oorsprong in het Middenlandse Zeegebied en is daar bijvoorbeeld toegepast in de villa van P. Fannius Synistor te Boscoreale in de omgeving van Pompeii. Deze villa werd gebouwd rond het midden van de eerste eeuw voor Chr. Mede vanuit de Mediterrane parallellen kan de kleinere ruimte (ruimte 5 in Mook-Plasmolen) worden geïnterpreteerd als eetkamer, terwijl de grotere ruimte (ruimte 6) als een verblijfsruimte van meer algemene aard moet worden beschouwd. Dat de suite van Mediterrane origine was, rechtvaardigt – in het bijzonder in geval van ruimte 6 - de eerdere verwijzing naar Vitruvius bij het vaststellen van de plafondhoogtes.